

KRIMINOLOGINIAI KOMPIUTERIZACIJOS ASPEKTAI

Doktorantas Saulius Starkus

Lietuvos teisės universitetas, Teisės fakultetas, Kriminologijos katedra, Ateities g. 20, 2057 Vilnius
Telefonas 71 46 18
Elektroninis paštas saulstar@ltu.lt

Pateikta 2001 m. vasario 21 d.

Parengta spausdinti 2001 m. balandžio 26 d.

Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Kriminologijos katedros prof. habil. dr. J. Galinaitytė ir Lietuvos teisės universiteto sekretorius doc. dr. A. Keras

Santrauka

Straipsnis parengtas 2000 m. spalio 10 d. konferencijoje „Nusikalstamumas, jo prevencija ir socialiniai pokyčiai“ skaityto pranešimo „Kriminologiniai kompiuterizacijos aspektai“ pagrindu.

Straipsnyje trumpai apžvelgiama kriminogeninė kompiuterizacijos įtaka įvairioms socialinio gyvenimo sferoms. Iškiriamos trys pagrindinės šios įtakos kryptys: naujų tradicinių nusikaltimų formų atsiradimas, naujos kriminalinės erdvės atsiradimas ir naujų destruktivaus elgesio (įskaitant kriminalinį elgesį) įpročių formavimasis. Straipsnyje pateikiami ir trumpai apibūdinami tik pagrindiniai šios įtakos efektai, apibrėžiami patys bendriausi tokios įtakos mastai.

Pirmoji kryptis – kompiuterizacija – daugelį įprastų nusikaltimų leidžia daryti daug paprasčiau, greičiau, patiriant mažesnę riziką ar gaunant gerokai didesnę naudą. Šios krypties esmė yra ta, kad kompiuterinės technologijos atlieka instrumentinį vaidmenį – jos naudojamos kaip nusikaltimų darymo įrankiai (ir priemonės – maksimaliai išplečiant šios krypties įtakos ribas).

Antroji kryptis – kompiuterizacija, informacinės visuomenės tapimas – daro didelę įtaką tradicinės gyvensenos pokyčiams, kuria ir plečia naujas žmonių veiklos sritis, kuriose, be prosocialių elgesio formų, atsiranda ir antisocialių, įskaitant ir nusikalstamas. Šios krypties esmė yra ta, kad kompiuterinės technologijos tampa nusikalstamų pasikėsimų objektu ar bent jau tokių pasikėsimų sritimi.

Trečioji kryptis – kompiuterizacija dėl savo įtakos žmonių darbui, mokymuisi, poilsiui, pramogoms, jų gyvenimo būdui keičia įprastas žmonių bendravimo formas, atveria naujas galimybes žmonių asmenybių ir tarpusavio santykių raiškai, kuria naujus elgesio įpročius, formuoja (deformuoja) tam tikrus stereotipus, vertybes. Be to, dėl kompiuterizacijos įtakos pasikeitę žmonės daugelį įpročių iš virtualaus pasaulio gali perkelti į realų, kuris vis dėlto funkcionuoja kiek kitaip nei realusis. Iš čia kyla realaus pasaulio elgesio normų neatitinkančios problemos, nemokėjimas prosocialiu būdu spręsti realaus pasaulio problemas.

Toks kompiuterizacijos kriminogeninės įtakos skirstymas į minėtas kryptis yra gana sąlygiškas, nes jos visos veikia vienu metu. Nėra tarp jų labai ryškios ribos, kuri ypač priklauso nuo vertintojo požiūrio, o ne tik nuo objektyvios įtakos.

Vertinant potencialią kompiuterizacijos kriminogeninę įtaką buvo bandyta egzistuojančias Lietuvos Respublikos baudžiamosios teisės normas susieti su pasaulyje egzistuojančiu tokių pačių problemų teisiniu vertinimu bei jų sprendimo praktika.

Vertindami šiuolaikinę situaciją Lietuvoje kompiuterizacijos ir informacinių technologijų paplitimo požiūriu, vis dar galime konstatuoti, kad esame pastebimai atsilikę nuo pirmaujančių pasaulio valstybių. Todėl lyg ir galima būtų teigti, jog įvairūs dėl kompiuterizacijos atsirandantys efektai kol kas dar nėra labai aktualūs Lietuvai, tačiau tai tikrai nereikia, kad šios temos mokslas neturėtų nagrinėti. Kadangi kompiuterizacija tiesiogiai skverbiasi į daugelį gyvenimo sferų, o dar daugiau socialinio gyvenimo sferų vienaip ar kitaip patiria jos įtaką, nuošalyje nelieka ir nusikalstamumo sfera. Nusikalstamumo srityje kompiuterizacija sukelia bent keletą kriminogeninių efektų bei atveria potencialias galimybes pasireikšti dar keletui jų. Taip pat reikia pripažinti, kad kompiuterizacija atveria ir kai kurias antikriminogenines perspektyvas. Daugeliu atvejų jos poveikis yra dvejopas, o sukeliami efektai gali pasireikšti tiek kaip kriminogeniniai, tiek kaip antikriminogeniniai. Dažniausiai tai yra didesnės ar mažesnės, realios ar dar tik potencialios kompleksinės problemos. Kai kuriuos kompiuterizacijos keliamus efektus ir norėčiau panagrinėti savo straipsnyje.

Visus kompiuterizacijos tiesiogiai sukeliamus efektus galima būtų sugrupuoti į šias sąlygiškai diferencijuotas grupes ir išskirti pagrindines jų poveikio kryptis:

- efektus, kuriančius naujas tradicinių nusikaltimų formas;
- efektus, atveriančius naują kriminalinę erdvę;
- efektus, formuojančius naujus elgesio įpročius.

Ši klasifikacija nėra labai griežta. Kartais konkrečią problemą priskirti vienai iš krypčių būna gana sudėtinga, bet, manau, ši klasifikacija padės geriau suvokti visą kompiuterizacijos daromą kriminogeninę įtaką.

Pirmoji kryptis – naujos tradicinių nusikaltimų formos

1961 m. priimtame dabar galiojančiame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse nebuvo numatyta jokių specialių kompiuterinių nusikaltimų sudėčių ar nusikaltimų sudėčių, kurios gintų vien tik informacinius santykius. Tačiau Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu su informacinėmis technologijomis bent iš dalies tiesiogiai buvo susietos kelios nusikaltimų sudėtyys.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 135² straipsnis „**Tyčinis poveikis kompiuterinei informacijai ar jos apdorojimui**“ priimtas Lietuvos Respublikos 1997 m. lapkričio 20 d. įstatymu Nr. VIII–527; jis įsigaliojo nuo 1997 m. lapkričio 28 d. „Žinomai neteisingos kompiuterinės programos sudarymas, klaidingų duomenų įrašymas į kompiuterio atmintį, taip pat kitoks tyčinis poveikis kompiuterinei informacijai ar jos apdorojimui...“. Ši nusikaltimo sudėtis išimtinai susijusi tik su rinkimais ar referendumu. Tai yra labai siaura ir gana retai pasikartojanti socialinio gyvenimo situacija, todėl šios normos įtaka realiems informaciniams santykiams yra labai nedidelė. Šia norma kiti tokio pobūdžio (ne rinkimų duomenų apdorojimo) informaciniai santykiai visai nėra saugomi. Tokių santykių pažeidėjams ši norma negali turėti jokių realių neigiamų padarinių. Ji netgi nėra pagrindas tokius pažeidimus kaip nors neigiamai vertinti.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 274 straipsnio „**Sukčiavimas**“ 2 dalyje ir 277 straipsnio „**Turtinės žalos padarymas apgaule arba piktnaudžiaujant pasitikėjimu**“ 2 dalyje yra apibrėžiamas vienas iš kvalifikuotų šių nusikaltimų darymo būdų (atsakomybė už taip padarytus nusikaltimus numatyta Lietuvos Respublikos 1994 m. liepos 19 d. įstatymu Nr. I–551, įsigaliojusi nuo 1995 m. sausio 1 d.): „...sudarant žinomai neteisingą kompiuterinę programą, į kompiuterio atmintį įrašant klaidingus duomenis, taip pat kitaip veikiant kompiuterinę informaciją ar jos apdorojimą...“. Šiose nusikaltimų sudėtyse poveikis kompiuterinės informacijos apdorojimui yra vienas iš šių nusikaltimų darymo būdų, bet pats savaime toks poveikis nėra laikomas nusikaltimu ar pasikėsiniu padaryti tokį nusikaltimą, jei jis neturi tam tikrų padarinių ar nekelia jų grėsmės. Toks informacinių santykių pažeidimo susiejimas su tradiciniu nusikaltimu, jo pavertimas pastarojo atlikimo būdu labai apriboja tokių informacinių santykių pažeidimų teisinį vertinimą – nesant tradicinio nusikaltimo, informacinių santykių pažeidimas nelaikomas teisės pažeidimu.

Vertinant pasaulinę praktiką, reikia pažymėti, kad kompiuterinės technologijos, internetas, elektroniniai ryšiai teisės pažeidimų aspektu dažnai yra glaudžiai susiję su kai kuriais tradiciniais nusikaltimais, atitinkančiais numatytą Lietuvos Respublikos baudžiamąjį kodeksą.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 142 straipsnis „**Autoriaus ir išradėjo teisių pažeidimas**“. Autorinių teisių objektų išvardijimas Kodekse šią normą daro nelanksčia – ji jau negina visų su autoryste susijusių teisių; jos skirstomos pagal tai, kokios srities autorinis kūrinys buvo sukurtas. Pagal dabartinę galiojančią redakciją kompiuterinės informacijos autorinių kūrinių – programų, algoritmų, duomenų bazių ir informacijos ši norma negina. Gerai nors tiek, kad ši problema nelieka visiškai be teisinės gynbos. Šią spragą bando užlopyti Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksas.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 137 straipsnis „**Neteisėtas asmens susirašinėjimo, pranešimų arba pokalbių telefonu slaptumo pažeidimas**“. Išplėtus šio nusikaltimo sudėtį, įtraukus ir kitus būdus (toks šio straipsnio pakeitimas priimtas 1996 m. liepos 11 d. Lietuvos Respublikos įstatymu Nr. I-1477; įsigaliojo nuo 1996 m. liepos 26 d.) šis straipsnis apėmė ir asmenų susisiekimą kompiuteriais.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 224² straipsnis „**Neteisėtas specialiosios technikos įrengimas ar panaudojimas**“ (priimtas Lietuvos Respublikos 1996 m. liepos 11 d. įstatymu Nr. I-1477; įsigaliojo nuo 1996 m. liepos 26 d.). Šiuolaikinių technologijų pasaulyje tokie nusikaltimai dažniausiai yra padaromi naudojant kompiuterinę techniką arba renkant, paveikiant informaciją kompiuterinėse informacinėse sistemose. Tai, kad tokio pobūdžio nusikaltimai ėmė reikštis kompiuterinėse sistemose, lėmė tai, kad jose yra sukauptas milžiniškas informacijos kiekis, įskaitant ir pačią konfidencialiausią informaciją. Tai teikia labai daug galimybių rinkti informaciją bei apsunkina tokios informacijos judėjimo kontrolę.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 225 straipsnis „**Chuliganizmas**“, 242 straipsnis „**Pornografinių daiktų gaminimas ir platinimas**“, 242¹ straipsnis „**Smurto ir žiaurumo kultą propaguojančių kūrinių gaminimas arba platinimas**“. Pastarieji trys nusikaltimai, kalbant apie nusikaltimus kompiuterinėse sistemose, dažnai yra labai susipynę. Konkrečioje veikloje dažnai gali būti išskirti ne vieno jų sudėčių elementai. Tačiau vertinant gyvenime ir virtualioje tikrovėje atliekamus tokio pobūdžio veiksmus, galima pastebėti, kad pastarųjų ribos nėra aiškos, o ir vertinami jie gana tolerantiškai, jeigu apskritai šiuo atveju galima vartoti šį žodį. Galbūt tiksliau būtų pasakyti, kad, palyginti su realiu pasauliu, pastebimas didesnis abejingumas virtualiame pasaulyje daromiems pažeidimams.

Toks požiūrių skirtumas tradiciškai gali būti grindžiamas įvairiais argumentais:

Tuo, kad tokiais pažeidimais daroma mažesnė žala. Šis teiginys yra gana abejotinas, ypač jei vertinsime ne pačias sunkiausias tokio elgesio formas, nesusijusias su kito asmens fiziniu sužalojimu. Dažnai tokio pobūdžio informacija gali būti ir yra susijusi su kur kas įvairesniais ir gausesniais asmenų sluoksniais nei veiksmai, atliekami fizinėje tikrovėje. Toks elgesys kartais pasižymi ypatingu ciniškumu, grupiniu, netgi masiniu tyčiojimusi iš kito asmens;

Tuo, kad potenciali auka visada gali nepatekti į tokią pavojingą situaciją, t.y. nesinaudoti informacinėmis sistemomis. Deja, tai dažnai neatitinka tikrovės, nes tam, kad žmogus galėtų sėkmingai atlikti savo darbus, jis yra priverstas naudotis kompiuterinėmis technologijomis, kur susiduria su neigiamu kitų asmenų poveikiu. Be to, norint sėkmingai išvengti destruktivaus poveikio, asmeniui dažnai prireikia papildomų, o kartais ir nemažų sąnaudų.

Tuo, kad su šiuo reiškiniu neįmanoma kovoti, todėl neverta švaistyti ribotų išteklių. Prevencinės veiklos ekonomiškumo kriterijus yra labai svarbus racionalioje laisvoje visuomenėje, tačiau šio argumento šalininkai gana dažnai neįvertina tos žalos, kurią tokie pažeidimai daro kompiuterinėms sistemoms, kiek klientų jos netenka, kiek tai stabdo elektroninės komercijos raidą ir pan. Čia taip pat dera pažymėti, kad virtualaus pasaulio problemos tikrai dar potencialiai nepalietė ir nepalies visų visuomenės narių, nes nemaža jų dalis niekur tiesiogiai nesusiduria su kompiuterinėmis technologijomis, kompiuterinės informacijos srautais. Jų požiūriu, tai tikrai išteklių, skirtų spręsti problemas, kurios jiems neturi tiesioginės reikšmės, švaistymas. Todėl ši probleminė sritis tam tikra prasme yra pasmerkta išankstiniam ignoravimui, tačiau nebandymas ar netinkamas bandymas kovoti su šiomis problemomis sukelia kriminogeninių problemų, kurias detalčiau apžvelgsiu nagrinėdamas trečiąją kompiuterizacijos kriminogeninės įtakos kryptį.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 242 straipsnyje numatyta nusikaltimo sudėtis yra suvaržyta formos požiūriu. Ji reikalauja materialių pornografinio pobūdžio daiktų. Taigi kompiuterinės pornografinio pobūdžio informacijos teikimas lieka nekriminalizuotas.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 225 straipsnyje numatyta nusikaltimo sudėties konstrukcija yra gana lanksti, viena iš lanksčiausių Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse, bet praktikoje šis lankstumas netaikomas tokiems reiškiniams kaip virtualusis chuliganizmas.

Šiuolaikinių ryšių ir informacinių technologijų taikymo sferose padaromi pažeidimai savo esme dažnai yra panašūs į nusikaltimų sudėtis, apibrėžiančias pažeidimus santykių ryšių sistemose (LR BK 24 ir 224¹ str.). Deja, pastarosioms būdingas griežtas apibrėžtumas, pritaikomas nedaugeliui galimų realių veikų, nors jokio loginio, teisinio ar kitokio tokio išskyrimo pagrindimo nėra. Tiesiog tai yra juridinės technikos nelankstumo padarinys, kai realūs socialiniai santykiai yra gana toli pralenkę juos saugančias teisės normas.

Daugelyje kitų, čia nepaminėtų tradicinių nusikaltimų, galima tiesiogiai naudoti kompiuterinę techniką kaip nusikaltimų darymo priemonę ar įrankį, tuo labiau, kad tokia technika, programos ir informacija tampa nusikaltimų dalyku. Pastaroji kryptis tiesiogiai priklauso nuo visuomenės kompiuterizacijos laipsnio – juo jis didesnis, juo platesnės galimybės nusikalstamu būdu įgyti minėtus nusikaltimų dalykus, be to, atsiveria platesnė ir mobilesnė rinka juos realizuoti, didėja paklausa.

Vienas iš svarbesnių veiksnių, varžančių esamų įstatymų taikymą naujoms problemoms, kurias sukelia kompiuterizacija, yra šiuos įstatymus taikančių asmenų formalus prisirišimas prie istorinio įstatymo aiškinimo metodo. Jei įstatymų leidėjas kurdamas normą nenumatė galimybės ją taikyti kompiuterinių santykių sferoje, ši norma negali būti taikoma šiems santykiams. Antroji problema – per daug įsigalėjęs siaurinamasis aiškinimo metodas, kai teisės norma, kuri savo prigimtimi yra bendro pobūdžio taisyklė, paverčiama konkrečia formalia instrukcija, t.y. jei koks nors požymis, naujas elgesio būdas, naujas įrankis ar priemonė nėra fiksuoti tiesiogiai, tokia veika laikoma jau nekriminalizuota. Žinoma, dabartinė situacija labai priklauso nuo įstatymų leidėjų ir teisininkų, kurie per lėtai ir pasyviai reagavo į realius socialinius pokyčius, susijusius su itin sparčia kompiuterizacijos raida.

Tam, kad visapusiškai suvoktume kompiuterizacijos daromą kriminogeninę įtaką, svarbu panagrinėti ir administracinių teisės pažeidimų sudėtį, tačiau dėl ribotos straipsnio apimties, siekdamas aptarti ir kitas kompiuterizacijos sukeliamų kriminogeninių efektų sferas, šiam klausimui dėmesio neskirsiu.

Antroji kryptis – nauja kriminalinė erdvė

Dėl savo itin spartaus plitimo, globalizacijos, visaapimančio pobūdžio ir labai didelio svarbumo kompiuterizacija ir informacinės technologijos kuria ne tik informacinę visuomenę, naujas veiklos rūšis, naujas darbo vietas, bet ir naujas žmonių elgesio bei tarpusavio santykių formas. Tai labai priklauso ir nuo pačios kompiuterinės informacijos, jos naudojimo specifikos:

- 1) apdorojant, kopijuojant, perduodant ar kitaip tvarkant kompiuterinę informaciją pasiekiami labai dideli greičiai, apdorojami milžiniški informacijos kiekiai;
- 2) labai daug duomenų sutelkiama informacinėse sistemose, informacijos nešėjuose, kas atveria plačias galimybes gauti ar perduoti tokią informaciją;
- 3) galimas labai didelis informacijos išsklaidymas tiek fizinėje, tiek juridinėje erdvėje;
- 4) kompiuterinė informacija labai dažnai yra prieinama bet kur esančiam tvarkytojui, vartotojui – informaciją galima apdoroti ir naudoti per atstumą;
- 5) ji yra sunkiai kontroliuojama, beveik nesunaikinama;
- 6) dažnai ji yra anonimiška – eiliniam vartotojui yra gana sudėtinga, o be to, brangu identifikuoti tikrąjį informacijos šaltinį ir jos autorių.

Visa ši specifika lemia tai, kad socialiniai santykiai yra glaudžiai susiję su kompiuterinėmis technologijomis. Jie pastebimai pasikeitė, atsivėrė labai plačių galimybių naujoms, įskaitant ir žalingas, elgesio formoms.

Naujai atsiveriančių sričių teisės normos niekaip nereglementavo. Šie socialiniai santykiai buvo visiškai neapibrėžti, nuolat atsirandantis naujas, dažnai netobulas reglamentavimas, teisės taikymas pagal analogiją negalėjo išspręsti visų realiai kylančių problemų. Viena iš pagrindinių problemų – naujos kriminalinio elgesio formos bei elgesys, nors ir nekriminalizuotas, bet darantis didelę žalą. Paminėsiu tik dažniausiai pasitaikančias ar dažniausiai minimas pro-

blemas: kompiuteriniai virusai, „Trojos arkliai“, kompiuterinių sistemų gadinimas, neteisėtas kompiuterinių programų, algoritmų, duomenų bazių, informacijos įsigijimas, kopijavimas, pakeitimas, platinimas, intelektinių produktų autorių teises pažeidžiantys patarimai, programos, informacinių sistemų veiklos trikdymai, pažeidimai elektroninės komercijos srityje ir pan. Kai kurios iš čia minėtų problemų daro tiesioginę žalą. Kitos tiesiog sudaro prielaidas tokiai žalai daryti, nors pačios savaime teisiniu požiūriu labai sunkiai gali būti įvardytos kaip neteisėtos.

Informacinių technologijų srityje kylančios problemos skirtingose valstybėse sprendžiamos skirtingais būdais, tačiau galima išskirti tam tikras jų teisinio sprendimo grupes.

Pirmasis – atsirandantys nauji santykiai ir naujos elgesio formos yra laikomos naujomis tradicinių nusikaltimų formomis, kurioms taikomas plečiamasis normų aiškinimas ir analogija. Šios krypties galimybių dažnai nepakanka, nes kylančių problemų įvairovė labai viršija joms tinkamų, pritaikomų teisės normų kiekį. Be to, bet kurios valstybės teisinė sistema yra gana nelanksti, neimli naujovėms. Toks nelankstumas yra sveikintinas esant stabiliai situacijai, palyginti nesparčiai technologijų ir su jomis susijusių socialinių santykių plėtrai. Deja, naujojoje situacijoje toks socialinių santykių reguliavimo ir jų saugojimo būdas yra aiškiai nepakankamas.

Antrasis – naujų specializuotų normų kūrimas. Šios normos būna nukreiptas į: 1) tam tikros rūšies kompiuterinės informacijos apsaugą, dažniausiai nustatomą pagal jos turinį, bet kartais daugiau dėmesio skiriama jos apdorojimo technologijoms; tai dažnai patenka į autorių teisių gynimo sferą; 2) tam tikrų informacinių sistemų apsaugą; dažniausiai tai būna tam tikrų registrų, duomenų bazių, tam tikrų objektų kompiuterinių sistemų funkcionalumo apsauga; 3) tam tikros veiklos sričių, profesinės veiklos, technologijų apsaugą; 4) elektroninės komercijos, raštvedybos apsaugą.

Trečiasis – bendro pobūdžio normų kūrimas, siekiant užfiksuoti ir apsaugoti informacinės visuomenės narių tarpusavio santykius, pagrindinius informacinės visuomenės organizavimo, funkcionavimo principus kompiuterinių technologijų sferoje. Naujajame (priimtame 2000 m.) Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse tai būtų 198–200 straipsniai.

Trečioji kryptis – naujų elgesio įpročių formavimas

Pirmosios kompiuterizacijos poveikio kryptys yra veikiau tiesioginės. Jos sukelia tikrų problemų, ypač išsivysčiusioje informacinėje visuomenėje, tačiau kartais kai kurių tokių problemų ignoravimas ir jų nesprendimas sukelia netiesioginių padarinių. Netgi kai kurie socialiai pageidautini veiksniai sukelia ne tik teigiamų tiesioginių padarinių, duoda naudą – juos taip pat neatsiejamai lydi ir šalutiniai neigiami reiškiniai, neigiami padariniai.

Kompiuterizacijos pradžioje pasireiškia individualios psichologinio pobūdžio problemos: pervargimas, nesugebėjimas prisitaikyti darbo rinkoje, interesų susiaurėjimas, „narkotinis“ polinkis kompiuteriams ir pan. Jos nedaro didesnės įtakos visai visuomenei, kol yra paplitusios tarp nedaugelio gyventojų. Tačiau visuomenei vis labai kompiuterizuojantis, vis didesnei jos narių daliai susiduriant su šiomis problemomis, tai tampa socialine problema. Atsirandant vis gausesnėms ir įvairesnėms asmenų grupėms, patiriančioms šias problemas, gyvenančioms aktyvų kompiuterinį informacinį gyvenimą, dalyvaujančioms virtualioje tikrovėje, kuriasi tam tikros kompiuterinės subkultūros. Dažnai tokių žmonių elgesys yra kitoks nei likusios visuomenės dalies ir santykių su kitais žmonėmis požiūriu. Tokių asmenų elgesys dažnai neatitinka tradicinių elgesio formų ir standartų.

Galima būtų išskirti tokius pagrindinius kompiuterizacijos sukeliamus psichologinius efektus:

1) Virtuali asmenybė. Asmuo, bendraujantis su kitais asmenimis pasitelkęs kompiuterines technologijas, gali save pateikti beveik bet kaip, prisistatyti pasirinkta lytimi, profesija, susikurti ir pateikti vienas psichologines savybes ir nuslėpti kitas, t.y. dalyvauti kaip virtuali asmenybė.

Viena vertus, žmogus gali atsipalaiduoti, įveikti tam tikrus savo kompleksus, pasisemti naujos patirties, dvasiškai tobulėti, kita vertus, dar labiau padidinti savo asmenybės nedarną, sukurti alternatyvią, bet kur kas sėkmingesnę virtualią savo poreikių patenkinimo erdvę, iliuzinį savęs patenkinimą, nuraminimą, nepagrįstą pasitikėjimą savimi. Tai savo ruožtu gali daryti-

įtaką tokio asmens nusivylimui realiu pasauliu, skatinti norą iš jo pasitraukti ir tam tikrą realų apsileidimą – pasyvią reakciją; tai taip pat gali turėti įtakos tokio asmens priešiškumui, agresyvumui realiam pasauliui, norą realiaje pasaulyje elgtis kaip ir virtualiame – aktyvią reakciją. Atsižvelgiant į asmenybės brandą, jos tipą, virtualios ir realios patirties santykį, abi reakcijos gali įgyti gana destruktivias formas.

Tokie asmenys, susidūrę su savo virtualaus bendravimo partneriais, tam, kad neprarastų savo išsikovoto statuso ir prestižo ir realiaje pasaulyje, stengiasi būti tokie patys – „kiečiausi“ – nepaisyti visuomenės nuomonės, egzistuojančių apribojimų ir tam patvirtinti jie renkasi destruktivias, asocialias, o kartais ir nusikalstamas elgesio formas.

2) „Supermeninė“ reakcija. Virtuali erdvė dažnai pasižymi dirbtinumu, supaprastinimu, tam tikru suvokimu, kad žmogui viskas galima, kad jis visada valdo situaciją, kad visada yra nugalėtojas, kad viską galima kontroliuoti. Kai žmogus virtualioje erdvėje praleidžia daug laiko, jis išsiugdo tam tikras tipines reakcijas, elgesio stereotipus, modelius ir realiaje pasaulyje nebesugeba tinkamai reaguoti į šio pasaulio įvykius.

Toks žmogus realiaje pasaulyje ima nesuvokti savo galimybių, teisių ir atsakomybės ribų, todėl gana dažnai šias ribas peržengia. Didžiąją dalį tokių peržengimų sudaro smulkūs asocialūs, amoralūs poelgiai, nesėkmingi bandymai spręsti vienas ar kitas problemas, o iš čia gali kilti ir bandymai šias problemas spręsti kitaip, t.y. neteisėtu būdu.

3) „Narkotine“ priklausomybė nuo kompiuterio. Tai žmogaus interesų sumažėjimas ar bent jau jų sutalpinimas į kompiuterio monitorių, dėl ko žmogus praranda savo sugebėjimus bendrauti realioje aplinkoje. Tai lemia artimų tiesioginių socialinių ryšių praradimą, o tai neigiamai veikia tokį asmenį ir jo aplinkinius.

4) Kompiuterinė agresija. Nemažą virtualaus pasaulio dalį užima agresyvaus pobūdžio žaidimai, pornografinė, smurtinė informacija. Žmogus tokioje situacijoje iš esmės patiria dvigubą poveikį.

Viena vertus, jis gauna progą išlieti savo susikaupusią agresiją tretiesiems asmenims nežalingomis ar mažai žalingomis formomis. Net jei ši agresija ir yra nukreipta į kokį nors konkretų virtualų ar realų asmenį iš „savųjų“ grupės, pastarajam tai būna priimtina, jis į tai nekreipia dėmesio, tiesiog gali vykti jų tarpusavio varžybos ir abu virtualios agresijos dalyviai pasiekia teigiamą išsikrovimo efektą.

Kita vertus, žmogus, įpratęs nuolatos bendrauti tokiu agresyviu, amoraliu, familiariu ar panašiu stiliumi, tokį elgesio modelį perkelia ir į realų gyvenimą. Ypač didelių problemų tai sukelia, kai toks elgesys išeina už „savųjų“ grupės ribų ir toks tarpgrupinis elgesys realiai paliečia trečiųjų asmenų teises. Dažniausiai tai pasireiškia chuliganišku, demonstratyviai iššaukiančiu elgesiu, kabinėjimusi prie aplinkinių.

5) Aktyvus mokymasis. Virtualioje erdvėje žmogus gali įvairiai modeliuoti savo elgesį, stebėti aplinkos ir savo reakcijas, iš esmės dar nedarydamas nė vieno realaus poelgio, niekaip nekeisdamas savo realių santykių. Tokia patirtis gali būti tiek teigiama, tiek neigiama, bet aplinkinių reakcija gali įtvirtinti tam tikrus elgesio modelius ir elgesio standartus, o ši reakcija dažnai yra linkusi palaikyti nelabai socialias elgesio formas, todėl ir neigiamos reakcijos yra palaikomos dažniau, o tai reiškia, kad žmogus yra programuojamas asocialia linkme.

6) Kompiuterio įvaldymo problema. Daugeliui asmenų kompiuterizacija reiškia persikvalifikavimą, naujų įgūdžių įgijimą, o tai ne visiems ir ne visada yra malonus ir psichologiškai neskausmingas procesas. Asmuo, nepajėgdamas prisitaikyti prie sudėtingėjančių darbo sąlygų, kaskart įtemptesnio ir greitesnio darbo tempo, ima jausti nuolatinę įtampą, savo darbo baimę, grėsmę prarasti darbą ir pan. Be kitų kriminogeninių reakcijų, viena iš galimų reakcijų yra kompiuterinės įrangos gadinimas, stengimasis sunaikinti objektą, kuris tiesiogiai asocijuojasi su grėsme. Asmuo, negalėdamas darbe išlieti savo agresijos prieš kompiuterinę įrangą, gali išsikrauti ją mažiau grėsmingoje aplinkoje – šeimoje arba anoniminėje aplinkoje (nepažįstamų, tarpusavyje nesusijusių asmenų susibūrimuose, slapčia niokodamas įvairius objektus ar įrangą ir pan.).

Šie ir kiti psichologiniai kompiuterizacijos efektai labai būdingi dar nesusiformavusioms asmenybėms, ar asmenybėms, turinčioms tam tikrų formavimosi, socialinių sąlygų, psichologinių problemų.

Kita kompiuterizacijos poveikio kryptis – tai subkultūros susiformavimas. Nemažai jos daliai yra būdingos specifinės vertybinės nuostatos, susijusios su požiūriu į intelektualinę nuosavybę, kai tokia nuosavybė neigiama, kai garbės reikalu laikoma tokios nuosavybės autorių teisių pažeidinėjimas. Prie to, aišku, prisideda ir dažnai pagal konkretaus žmogaus galimybes per aukštos programinės įrangos kainos, nesureguliuota ir nepakankamai kontroliuojama (o gal netgi neįmanoma kontroliuoti) programinių produktų rinka.

Vienas ryškiausių specifinės informacinės visuomenės subkultūros pavyzdys yra hakerių subkultūra, kur vienas pagrindinių pomėgių yra egzistuojančių programinių produktų ir kompiuterinių sistemų apsaugos neutralizavimas. Ypač daug atsiliepimų sulaukia sėkmingi įsilaužimai į itin saugomų objektų kompiuterių tinklus. Tačiau daugelis hakerių, pradėjusių iš smalsumo ir noro patikrinti savo sugebėjimus, vėliau pereina prie materialinę naudą duodančios veiklos – kompiuterinių vagysčių, bankinio atsiskaitymo pažeidimų ir pan. Tokią hakerių veiklą, jų galimybes savo veiklos rezultatus publikuoti internete dažnai palaiko pornografiniai puslapiai. Bet net ir šioje subkultūroje galima išskirti ir sąlygiškai teigiamas grupes, kai hakeriai susivienija prieš vaikų pornografiją, t.y. savo nelegalia veikla išsiaiškina tokios pornografijos gamintojus, platintojus ir pan.

Galima ir reikia išskirti destruktivias subkultūras (grupuotes), kurių pagrindinis tikslas yra sukelti didesnes ar mažesnes technines katastrofas, sugadinti kuo daugiau kompiuterinių sistemų, pažeisti kuo daugiau informacijos sukuriant ir paskleidžiant kompiuterių virusus.

Apibendrinant tai, kas pasakyta, reikia pabrėžti, kad ir Lietuvoje dera daugiau dėmesio kreipti į šios srities problemų tyrinėjimą, galimų prevencinių kelių paiešką tam, kad nesusidurtume su faktu, kad nieko pakeisti jau nebeįmanoma. Egzistuojantis informacinis atsilikimas tam tikra prasme mums duoda papildomai laiko tinkamai pasirengti spręsti galimas kriminogenines kompiuterizacijos problemas.

Išvados

Straipsnyje apžvelgtos trys galimos kompiuterizacijos kriminogeninės įtakos kryptys: naujų kriminalinio elgesio formų, naujos kriminalinės erdvės atsiradimas ir kriminalinių įpročių formavimasis. Vertinant tokią kompiuterizacijos įtaką šiandieninei Lietuvos situacijai galima konstatuoti, kad egzistuojantis gerokai žemesnis kompiuterizacijos lygis nei labiausiai išsivysčiusiose pasaulio valstybėse kol kas leidžia išvengti realios neigiamos kompiuterizacijos įtakos informaciniams santykiams. Tačiau kartu tai kelia šiems santykiams potencialią grėsmę, kuri taps reali, kai šie santykiai išplis visuomenėje. Šiuo metu egzistuojantis teisinis šių problemų sprendimų sureguliuojimas yra aiškiai nepakankamas, netgi naujajame Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso įtvirtintos universalios normos, kurios kriminalizuos dalį informacinių santykių pažeidimų, neišspręs kylančių problemų. Šiuolaikinė pasaulio praktika taip pat, deja, neduoda atsakymo, kaip būtų galima sumažinti kriminogeninę kompiuterizacijos grėsmę, todėl negalime tikėtis iškilus tokioms problemoms perimti parengtus užsienio valstybių to paties pobūdžio problemų sprendimų būdus. Nuolatinis ir išankstinis dėmesys potencialioms kompiuterizacijos kriminogeninėms problemoms bei švietimas šioje srityje leistų nemažai visuomenės daliai pasirengti kilsiančioms problemoms ir taip sumažinti galimą informacinių santykių pažeidimų žalą.

Literatūra

1. **Vallckas G.** Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. – Vilnius, 1997.
2. **Вехов В. Б.** Компьютерные преступления. – Москва, 1996.
3. **Иншаков С. М.** Зарубежная криминология. – Москва, 1997.
4. **Bertelson J.** Three Concepts of Globalization // International Sociology: June 2000. Vol. 15 (2).
5. **Burns R. & Crawford Ch.** School shootings, the media and publish feat: Ingredients for amoral-panic // Crime, Law & Social Change. 1999. Vol. 32 (2).

6. Бельюкин А. А. Особенности субъективных представлений о работе с компьютером у разных категорий пользователей // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2000. № 3.
7. Боковиков А. М. Модус контроля как фактор стрессоустойчивости при компьютеризации профессиональной деятельности // Психологический журнал. 2000. Т. 21. № 1.
8. Голиков Ю. Я. Теоретические основания проблем взаимодействия человека и техники // Психологический журнал. 2000. Т. 21. № 5.
9. Ключкова А. В., Пристанская О. В. Информационные предпосылки криминализации общественного сознания // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1999. № 2.
10. Шапкин С. А., Варашкевич С. А. Воздействие компьютерной игры на функциональное состояние пользователя // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 1999. № 3.
11. Шоломий К. М. Когнитивно-психологический подход к компьютерному обучению школьным предметам // Вопросы психологии. 1999. № 5.
12. 2000 m. rugsėjo, spalio mėnesių pranešimų medžiaga iš interneto svetainių <http://zdnet.ru>, <http://cnews.ru>, <http://computerworld.com>, <http://www.confident.ru>.

Criminological Aspects of Computerisation

*Doctoral Candidate S. Starkus
Law University of Lithuania*

SUMMARY

The article briefly reviews the criminogenic influence of computerisation on different areas of social life. Three major trends of that influence are singled out: rise of new forms of traditional crimes, origination of new criminal space and formation of new patterns of destructive behaviour (including criminal behaviour). The article discusses and briefly underlines only the main effects of that influence and defines its very general dimensions.

First trend – computerisation allows a rather big part of traditional (usual) crimes to be performed much faster, simpler, with experiencing lower risk or receiving significantly better benefits. The essence of this trend is that computer technologies play an instrumental part – they are used as tools and means for performing crimes, while broadening the boundaries of this trend to a maximum.

Second trend – computerisation and formation of information society have a strong influence on changes in traditional lifestyle, create and broaden new fields of human activity, which – in addition to pro-social forms of behaviour – bear also anti-social forms, including criminal. The essence of this trend is that computer technologies become the objects of crime threatening or at least the potential area of crime threatening.

Third trend – because of its influence on human employment, education, recreational activities, entertainment and lifestyle, computerisation alters usual forms of human communication, opens new possibilities of expression of human personalities as well as mutual interrelationships, creates new behavioural patterns and forms (deforms) certain stereotypes and values. Thus humans, altered correspondingly by the influence of computerisation, are able to transfer a lot of their habits from virtual world (which is functioning slightly differently than the real one) to the real one, and problems that are inadequate to real world as well as inability to solve problems of the real world in pro-social way become acute.

The above trend distinction of the influence of computerisation to criminogenic situation is rather conditional, as all of the trends operate simultaneously and boundaries between them are not particularly evident, and they depend on the attitude of the valuator as much as on unbiased influence itself. While assessing the potential criminogenic influence of computerisation, attempts have been made to relate the existing norms of criminal law in the Republic of Lithuania to analogous problems assessment as well as practice solving them in the rest of the world.